Edukacja Dziecka
nr 8 (2024)
s. 47-58
ISSN 2543-6406
LICENCJA: CC BY-NC

Magdalena Franosz
ORCID: 0009-0004-4929-9354
Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim

Poziomy komunikacji w przedszkolu z perspektywy nauczyciela edukacji przedszkolnej

Levels of communication in kindergarten from the perspective of a preschool teacher

Streszczenie
Komunikacja to nieodłączny element codziennej pracy nauczyciela w przedszkolu. Przybiera ona różne formy, uwzględniając cel nadawcy, ale i to, kim jest odbiorca. Wśród kompetencji, jakie musi posiadać nauczyciel, Wacław Strykowski wyodrębnia między innymi kompetencje komunikacyjne, co dowodzi, że jest to obszar, w którym nauczyciel musi umieć odpowiednio się poruszać. Wykształcenie w sobie umiejętności właściwego przekazania danego komunikatu wymaga, aby nauczyciel był specjalistą w wielu dziedzinach, takich jak psychologia, socjologia, językoznawstwo itp. Należy pamiętać, że komunikacja to nie tylko język, którym człowiek się posługuje. Komunikacja to fundament wszelkich relacji międzyludzkich, w tym tych, które łączą wszystkich członków społeczności przedszkolnej. Każdy z poziomów komunikacji, ma swoje charakterystyczne cechy, jednak tym, co łączy je wszystkie, jest zachowanie podmiotowości rozmówców oraz wzajemne szanowanie się ich, nawet w momencie niezgody.

Słowa kluczowe: komunikacja, przedszkole, nauczyciel, edukacja

Abstract
Communication is an integral part of a kindergarten teacher's daily work. It takes various forms, taking into account the sender's goal, but also who the recipient is. Among the competencies that a teacher must have, Strykowski distinguishes, among others, communication competencies, which proves that this is an area in which the teacher must be able to navigate appropriately. Developing the ability to properly convey a given message requires that the teacher be a specialist in many fields such as psychology, sociology, linguistics, etc. It should be remembered that communication is not only the language a person uses, communication is the foundation of all interpersonal relationships, including those that connect all members of the kindergarten community. Each level of communication has its own characteristic features, but what they all have in common is the preservation of the subjectivity of the interlocutors and their mutual respect even in times of disagreement.

Keyword: communication, kindergarten, teacher, education

Wprowadzenie

Celem niniejszej pracy jest scharakteryzowanie poziomów komunikacji w przedszkolu z perspektywy nauczyciela oraz ukazanie tego, jakie każdy z owych poziomów stawia przed nim wymagania.

Krótka charakterystyka zawodu nauczyciela w oparciu o niezbędne mu kompetencje

Zawód nauczyciela jest jednym z najbardziej wymagających zawodów pod względem psychiczno-emocjonalnym. Każda osoba podejmująca pracę w tym zawodzie, poza oczywistymi kwalifikacjami, musi posiadać szereg kompetencji, które pozwolą jej utrzymywać jakość i efektywność pracy całej szkoły bądź przedszkola na jak najwyższym poziomie. Zawód nauczyciela jest tak obszernym tematem, że w pedagogice wyodrębniła się osobna dziedzina, jaką jest pedeutologia, która zawiera w sobie całą wiedzę naukową dotyczącą nauczyciela, w tym wiedzę dotyczącą jego kwalifikacji i kompetencji. Według Joanny Madalińskiej-Michalak pedeutologia zajmuje się „takimi problemami jak osobowość nauczyciela, dobór kandydatów do zawodu nauczycielskiego, kształcenie, dokształcanie, doskonalenie zawodowe nauczycieli, ich rozwój zawodowy, rekrutację nauczycieli, kwalifikacje i kompetencje nauczycieli, przemiany w strukturze zawodowej nauczycieli, funkcje społeczne zawodu nauczycielskiego, etyka zawodu nauczyciela i profesjonalizm nauczycieli, autorytet i talent pedagogiczny, efekty i wartość pracy pedagogicznej, warunki życia i pracy nauczycieli, czy też sukces i satysfakcja zawodowa nauczycieli, nowatorstwo pedagogiczne, metody kontroli i oceny pracy nauczyciela, losy zawodowe absolwentów studiów pedagogicznych”[1]. O kompetencjach, jakie powinien posiadać dobry nauczyciel, pisze również wielu innych wybitnych polskich autorów, takich jak Wincenty Okoń[2] czy Zygmunt Mysłakowski[3].

[1] J. Madalińska-Michalak, *Nauczyciel*, [w:] *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa 2021, s. 963.

[2] W. Okoń, *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1996, s. 423.

[3] Z. Mysłakowski, *Co to jest talent pedagogiczny?*, [w:] *Osobowość nauczyciela*, red. W. Okoń, Warszawa 1962, 69-83.

Bardzo ważną cechą kompetencji nauczycielskich jest ich dynamiczność. Rozwój technologiczny, ekonomiczny, społeczny czy też gospodarczy wymuszają na nauczycielu dostosowanie się do nowych warunków. Interesujący podział kompetencji zawodowych współczesnego nauczyciela przedstawia tu Wacław Strykowski[4], a składają się na niego następujące kompetencje:

1. Merytoryczne (rzeczowe) – nauczyciel musi w pełni opanować i zrozumieć materiał, który obowiązuje na jego przedmiocie czy ścieżce edukacyjnej. Owe kompetencje przyszły nauczyciel zdobywa podczas nauki na wybranych studiach oraz na drodze samokształcenia. Nauczyciel, który dostatecznie dobrze opanuje właściwy materiał, będzie mógł swobodnie omawiać zagadnienia podczas przeprowadzania zajęć oraz łatwiej mu będzie dobierać techniki i metody pracy z wychowankami. Bardzo ważnym aspektem, mieszczącym się w omawianej kompetencji, jest cykliczne przygotowywanie się do każdej lekcji przez prowadzącego. Owo przygotowanie powinno wykraczać poza zakres podręcznika, co pozwala na zbadanie wybranego tematu pod każdym, możliwym kątem.
2. Psychologiczno-pedagogiczne – ze względu na szeroki zakres dziedziny, nie ma jednej definicji tej kompetencji. Najważniejszą jej cechą jest jednak to, że nauczyciel musi posiadać wiedzę obejmującą psychologię rozwojową i wychowawczą. Jest to niezbędny element, który pozwala nauczycielowi na poznawanie uczniów, ale też organizację całego procesu dydaktyczno-wychowawczego.
3. Diagnostyczne – tak jak wyżej zostało to wspomniane, nauczyciel ma za zadanie poznać swoich uczniów poprzez prowadzenie działalności rozpoznawczej. Diagnozowanie ucznia zawsze składa się z dwóch części: diagnozy opisowej i diagnozy genetycznej. Pierwsza opisuje zjawisko, a druga szuka jego źródła. Poznawanie uczniów odbywa się zazwyczaj za pomocą takich metod jak obserwacja, wywiad lub ankieta.

[4] W. Strykowski, *Kompetencje współczesnego nauczyciela*, Poznań 2005, s. 16-22.

4. Planistyczne i projektowe – prace dydaktyczno-wychowawcze cechują się tym, że są celowe i zorganizowane. Z tego też powodu, aby nauczyciel dobrze przeprowadził ów proces, musi go najpierw zaplanować i zaprojektować. W pracy nauczyciela szczególnie ważną rolę odgrywa planowanie długofalowe, obejmuje ono zarówno *stricte* działania dydaktyczno-wychowawcze, ale też ich rezultaty. Najlepszym przykładem projektowania owych działań jest tworzenie przez niego własnych programów nauczania czy autorskich scenariuszy.
5. Dydaktyczno-metodyczne – w dydaktyce przyjmuje się, że w tej kompetencji zawiera się wiedza operacyjna dotycząca istoty, zasad i metod realizacji procesu kształcenia. Współcześnie proces kształcenia definiuje się jako zespół czynności, w których nauczyciel stwarza swoim wychowankom warunki do tego, aby mogli samodzielnie zdobywać wiedzę. Kompetencje dydaktyczno-metodyczne pomagają nauczycielowi dobrać odpowiednie środki i metodę dostosowując je do potrzeb i możliwości uczniów.
6. Komunikacyjne – proces dydaktyczno-wychowawczy w pełni opiera się na komunikacji. Ostatecznie język jest narzędziem, który wyróżnia gatunek ludzki wśród istot żywych. Komunikacja może przybierać zarówno formę werbalną, jak i niewerbalną. Na komunikację składają się przede wszystkim trzy elementy:
   - nadawca;
   - odbiorca;
   - komunikat.

Podejmując zawód nauczyciela należy pamiętać, że komunikatem jest wszystko, co się mówi, robi oraz jakie przybiera się postawy względem różnorodnych tematów.

1. Medialne – w dzisiejszych czasach kompetencje medialne mają ogromny wpływ na pracę nauczyciela. Postęp technologiczny dostarczył nauczycielom nowych narzędzi do pracy, ale niesie za sobą tyle samo zagrożeń, co udogodnień. Nauczyciel, jako wychowawca i autorytet, musi mieć opanowaną umiejętność właściwego posługiwania się szeroko pojętymi mediami w odniesieniu do technologii informatycznych.

2. Kontrolne i ewaluacyjne – ta kompetencja niesie za sobą często bardzo silny ładunek emocjonalny i stanowi jeden z najmniej lubianych przez nauczycieli i uczniów obszaru procesu kształcenia. W tym wypadku dobry nauczyciel to taki, który jest sprawiedliwy, ale dostrzega mocne strony nawet u słabszych uczniów. Bardzo ważną cechą dotyczącą owej kompetencji jest rzetelność.
3. Oceniania programów i podręczników szkolnych – w dzisiejszych czasach nauczyciele mają niesamowity wybór pomocy dydaktycznych, w tym programów i podręczników. Dzięki tej swobodzie nauczyciel posiadający wiedzę na temat potrzeb i umiejętności swoich uczniów oraz metod i technik kształcenia może dobrać odpowiednie wydawnictwo, które będzie, w jego ocenie, najlepiej spełniało wszelkie kryteria mające na celu dobro ucznia.
4. Autoedukacyjne – nauczyciele, którzy stanowią główny komponent procesów edukacyjnych, kierują się ideą samodoskonalenia zawodowego. Jest to niezwykle ważny aspekt, gdyż pozwala nauczycielowi poznawać coraz to nowsze metody i techniki, które może wykorzystywać w codziennym procesie nauczania. Właśnie ta kompetencja odpowiedzialna jest za budowanie prestiżu nauczyciela, który im więcej wie, tym wydaje się być bardziej wartościowy[5].

Zdobywanie i pielęgnowanie kompetencji przez nauczyciela jest jednym z trudniejszych obszarów w jego pracy z tego względu, że wymaga od niego pracy nad samym sobą, a co za tym idzie, wymaga umiejętności sformułowania konstruktywnej krytyki wobec swoich własnych działań. To, o czym nauczyciel musi przede wszystkim tu pamiętać, to fakt, iż krytyka, jakiej się poddaje, musi być konstruktywna. W przeciwnym razie stanie się ona szkodliwa, zarówno dla stanu psychicznego nauczyciela, jak i jego późniejszych działań dydaktyczno-wychowawczych.

[5] Ibidem.

Rodzaje i poziomy komunikacji w przedszkolu i ich charakterystyka

W tym miejscu warto skupić się na samym pojęciu, jakim jest komunikacja. Zgodnie z definicją *Słownika języka polskiego PWN* komunikacja to „przekazywanie i odbieranie informacji w bezpośrednim kontakcie z drugą osobą"[6]. Wydaje się, że w erze silnego rozwoju technologicznego, owa definicja jest zbyt wąska, ponieważ obecnie w procesie komunikacji bardzo często korzysta się z takich środków jak telefon komórkowy czy choćby różnego rodzaju czaty w mediach społecznościowych. Oczywiście kontakt bezpośredni z drugą osobą jest niezastąpiony, jednakże wyżej wspomniane środki komunikacji pozwalają nadawcy dotrzeć do odbiorcy, nawet gdy ten znajduje się w zupełnie innym miejscu na świecie, co daje ogromne możliwości nie tylko pod względem społecznym, ale również gospodarczo-ekonomicznym.

Komunikacja jest to proces, na który składa się wiele elementów, jak choćby jego uczestnicy czyli nadawca i odbiorca. Najbardziej podstawowym podziałem komunikacji, jaki odnaleźć można w literaturze, to podział na komunikację werbalną i niewerbalną[7]. Ze względu jednak na temat niniejszej pracy w tym miejscu należy przywołać podział komunikacji autorstwa Denisa McQuaila przypis, według którego istnieje sześć rodzajów komunikowania, a mianowicie:

1. Komunikowanie intrapersonalne – rozumiane jako proces psychiczno-biologiczny zachodzący w centralnym układzie nerwowym człowieka, będącym jednocześnie wyrazem jego wewnętrznych potrzeb oraz odpowiedzią na bodźce wewnętrzne bezpośrednio wpływające na człowieka w obszarze psychicznym bądź fizycznym.
2. Komunikowanie interpersonalne – obejmuje ono proces, w którym dwie jednostki porozumiewają się między sobą, przekazując i odbierając różnego rodzaju komunikaty.
3. Komunikowanie wewnątrzgrupowe – dotyczy ono komunikacji w mniejszej grupie społecznej, w której występują bezpośrednie powiązania, taką grupą jest na przykład najbliższa rodzina.

[6] *Komunikacja*, https://sjp.pwn.pl/szukaj/Komunikacja.html [dostęp: 29.11.2023].

[7] A. Frączek, *Wizje i rzeczywistość – komunikacja interpersonalna*, t. IX, Gdańsk 2012, s. 122-123.

4. Komunikowanie międzygrupowe – komunikowanie odnosi się tutaj do zdecydowanie większych/szerszych grup społecznych, jak na przykład wspólnoty lokalne.
5. Komunikowanie organizacyjne/instytucjonalne – nadawane tu komunikaty mają ściśle określony, formalny charakter, zarówno nadawcy, jak i odbiorcy mają tu ściśle określone role oraz pozycje w hierarchii systemu.
6. Komunikowanie masowe – odnosi się do najszerszej grupy odbiorców, gdzie komunikaty są nadawane najczęściej w sposób pośredni za pomocą różnego rodzaju mediów społecznościowych[8].

W odniesieniu do wyżej przywołanego podziału D. McQuaila dotyczącego rodzajów komunikacji, można stwierdzić, że w procesie edukacji przedszkolnej występuje każdy z tych rodzajów komunikacji. Jest to kolejny dowód na to, jak trudny i wymagający jest zawód nauczyciela. W zależności bowiem od tego, którym rodzajem komunikowania nauczyciel się posługuje, musi on rozumieć jego sens oraz posiadać umiejętność dostosowania języka i formy wypowiedzi do danej sytuacji oraz grupy odbiorców.

Po krótkiej charakterystyce zawodu nauczyciela oraz przybliżeniu pojęcia komunikacji i jej rodzajów, warto zaprezentować cztery poziomy komunikacji, które wyodrębniono na podstawie zdobytej do tej pory wiedzy teoretycznej oraz osobistych doświadczeń zawodowych na stanowisku nauczyciela wychowawcy grupy przedszkolnej.

Poziomy komunikacji w przedszkolu z perspektywy nauczyciela:

1. Nauczyciel – Dyrektor;
2. Nauczyciel – Współpracownicy;
3. Nauczyciel – Rodzice;
4. Nauczyciel – Dziecko/Grupa przedszkolna.

Pierwszy poziom dotyczący komunikacji nauczyciela z dyrektorem placówki ma zazwyczaj bardzo formalny charakter. Pracodawca wymaga bowiem, aby jego podwładny był profesjonalistą w swoich działaniach, również pod względem językowym. Od nauczyciela wymaga się znajomości oraz umiejętnego posługiwania się terminami specjalistycznymi i jest to jeden z ważniejszych

[8] D. McQuail, *Teoria komunikowania masowego*, Warszawa 2007, s. 36-40.

elementów budujących wizerunek nauczyciela, jako pracownika oświaty, a co za tym idzie, osoby publicznej. Komunikacja pomiędzy nauczycielem a dyrektorem jest o tyle trudna, iż występuje tu szereg blokad, które hamują ten proces, a niekiedy obniżają jego jakość. Mowa tu choćby o różnicy pozycji, jaką owi uczestnicy rozmowy zajmują wśród społeczności przedszkolnej, co często przekłada się na ich stosunek do drugiej osoby. Należy jednak pamiętać, że bez względu na to, jak wysokie piastuje się stanowisko w procesie komunikacji, najważniejsza jest zasada podmiotowości, która opiera się przede wszystkim na wzajemnym szacunku rozmówców. W momencie, gdy owa zasada ma swoje odzwierciedlenie w rzeczywistości, rozmowy pomiędzy nauczycielem a dyrektorem przestają być czynnikiem wywołującym u danego nauczyciela stres, prowadzący często do stanu, jakim jest wypalenie zawodowe, ale, co najważniejsze, przynosi realne korzyści jednej i drugiej stronie dzięki czemu jakość pracy nauczyciela jest na coraz to wyższym poziomie.

Kolejnym z proponowanych poziomów komunikacji jest proces komunikowania się pomiędzy nauczycielami a jego współpracownikami. W tym wypadku należy jednak uszczegółowić grupy pracowników, z jakimi nauczyciel ma na co dzień do czynienia, z uwzględnieniem charakteru ich stanowiska pracy, zaproponowano więc tutaj podział na następujące dwie grupy współpracowników:

1. Nauczyciele i inni specjaliści, np. pedagog specjalny, psycholog itp.;
2. Pracownicy obsługi.

W przypadku, gdy proces komunikacji dotyczy współpracowników z pierwszej wyodrębnionej grupy, język, jakim posługują się obie strony, jest mało formalny, gdyż uczestników bardzo często łączą relacje o charakterze koleżeńskim. Oczywiście występują tutaj też komunikaty, w których język ma ściśle formalny charakter i korzysta się z terminów *stricte* specjalistycznych, ale najczęściej takie zjawisko obserwuje się podczas różnego rodzaju spotkań czy zebrań, jak np. podczas posiedzeń Rady Pedagogicznej, a nie podczas codziennej pracy[9]. Proces komunikacji z drugą grupą, a mianowicie z pracownikami obsługi, wymaga od nauczyciela większej znajomości zasad, jakimi należy się kierować w relacji z drugą osobą pod względem socjologicznym

[9] M. Celuch, S. Revkovych, *Nauczyciel wspomagający w szkole, przedszkolu, ośrodku*, Warszawa 2022, s. 31-35.

oraz językowym, z uwzględnieniem hierarchii stanowisk, jakie uczestnicy procesu zajmują. Należy też ponownie podkreślić, jak ważna w komunikacji jest zasada podmiotowości. Nauczyciel, rozmawiając z woźną czy pomocą nauczyciela, ma obowiązek uszanowania podmiotowości danego pracownika, nie może stawiać się on wyżej tylko dlatego, że zajmuje „wyższe" stanowisko w formalnej hierarchii placówki oświatowej. Godność danego człowieka to sfera, której osoby trzecie nie mają prawa naruszać, biorąc za wyznacznik zajmowaną pozycję społeczną, nawet jeśli chodzi o tak małą grupę, jaką jest środowisko przedszkolne. Oczywiście szacunek, o którym się tu wspomina, musi działać również w drugą stronę, pracownicy obsługi muszą pamiętać, jaki jest ich zakres obowiązków i nie mają prawa podważać kompetencji nauczyciela oraz wykonywać jego powinności, do których zalicza się choćby informowanie rodziców o stanie psychofizycznym dziecka. Zdrowe zachowanie owej hierarchii ułatwia w tym przypadku proces komunikacji, w którym, mimo jego formalnego stosunku, język jest często nieformalny.

Komunikacja pomiędzy nauczycielem a rodzicem jest w dzisiejszych czasach wyjątkowo trudna, często temu procesowi towarzyszy ogromny stres, który przeżywają nie tylko nauczyciele, ale i rodzice. Może to wynikać z niedomówień, do jakich dochodzi w pierwszych kontaktach nauczyciela z rodzicami i z tego, że obydwaj uczestnicy zapominają o wspólnym celu jaki ich łączy, a którym jest dobro dziecka. Obecnie coraz częściej obserwuje się rodziców, którzy nieświadomie podważają kompetencje nauczyciela, uznając swoje dziecko za ideał, który nie potrzebuje pomocy takich specjalistów jak psycholog czy nawet pedagog. Taka zaś postawa rodzica bywa dla nauczyciela frustrująca, gdyż mimo swojego codziennego poświęcenia czuje się niedocenionym, a wręcz nieszanowanym. W takiej sytuacji, mimo swoich wewnętrznych rozterek, to nauczyciel powinien postarać się zrobić wszystko, co w jego mocy, aby komunikacja pomiędzy nim a rodzicem uległa poprawie. W końcu to właśnie nauczyciel podczas realizowania studiów pedagogicznych zdobywał wiedzę dotyczącą całego procesu dydaktyczno-wychowawczego, a w tym wiedzę na temat tego, jak budować relacje z rodzicami swoich podopiecznych. Nauczyciel jest specjalistą, który ma nie pouczać a nauczać rodzica tego, czego sam się zdążył już nauczyć. Okazując rodzicowi zrozumienie i szacunek, zdobywamy

jego przychylność. Nadużywanie terminów specjalistycznych również buduje bariery utrudniające komunikację. Najlepszym rozwiązaniem wydaje się więc dopasowanie języka indywidualnie do danego odbiorcy (rodzica) tak, aby komunikaty ze strony nauczyciela były dla niego w pełni zrozumiałe, posługiwanie się natomiast terminologią specjalistyczną stosować tylko w sytuacjach, które tego wymagają.

Ostatnim poziomem, jaki można wyodrębnić jest ten, w którym nauczyciel komunikuje się indywidualnie z dzieckiem lub z całą grupą przedszkolną. Dziecko, które stawia się w samym centrum całego procesu dydaktyczno-wychowawczego, z oczywistych względów wymaga od nauczyciela posługiwania się odpowiednio uproszczonym językiem, który musi charakteryzować się wysokim poziomem kultury, w tym samym czasie nauczyciel musi jednak pamiętać, aby stosowany język nie był zbyt prosty czy infantylny oraz żeby wzbogacał zakres słownictwa jego podopiecznych. Bardzo ważne jest również to, aby nauczyciel wyrażał się poprawnie i nie używał kolokwialnych zwrotów, aby nie zaburzać procesu nauki języka dziecka. Komunikacja to jednak nie tylko język, którym się posługujemy. Komunikacja między dzieckiem/dziećmi a nauczycielem jest też fundamentem ich relacji, którą nieustannie należy pielęgnować. Tak zwana „luźna" rozmowa z dzieckiem pozwala nauczycielowi poznać swojego wychowanka, dowiedzieć się o zainteresowaniach dziecka, ale także o problemach, które możemy pomóc mu rozwiązać. Właśnie w takiej rozmowie poznajemy mocne i słaby strony dziecka i jesteśmy w stanie określić, jakie metody i narzędzia będą dla niego najbardziej korzystne. Mądry nauczyciel to taki, który nie tylko mówi czy przekazuje konkretną wiedzę, mądry nauczyciel potrafi słuchać i wyciągać wnioski płynące z wypowiedzi dzieci, a następnie odpowiednio je wykorzystywać, mając na względzie dobro dziecka. Dziecko, które widzi, że jest słuchane, czuje się ważne, a co za tym idzie, jego poczucie własnej wartości rośnie, a przecież o to właśnie chodzi w procesie edukacji (nie tylko w przedszkolu) by pokazać dziecku, że jest ważne, wartościowe i że zasługuje na to, aby go wysłuchano.

Podsumowanie

Komunikacja w przedszkolu przybiera wiele form, występuje w jej przestrzeni wielu odbiorców, ale też i nadawców. Nauczyciel w przedszkolu ma trudne zadanie – komunikacja na wszystkich poziomach, które wymieniono, wymaga od niego ciągłego dokształcania, posiadania wiedzy z zakresu wielu nauk: psychologi, socjologi, pedagogiki, językoznawstwa itd. Jednak w moim odczuciu samodoskonalenie się w tym obszarze jest niezbędne do tego, aby relacje łączące nauczyciela z różnymi przedstawicielami / członkami całej społeczności przedszkolnej były zdrowe oraz niosły za sobą korzyści dla każdej ze stron, ale przede wszystkim dla dzieci, dla których to wszystko czynimy.

Bibliografia

1. Celuch M., Revkovych S., *Nauczyciel wspomagający w szkole, przedszkolu, ośrodku*, Warszawa 2022.
2. Frączek A., *Wizje i rzeczywistość- Komunikacja interpersonalna*, t. IX, Gdańsk 2012.
3. Madalińska-Michalak J., *Nauczyciel*, „Pedagogika. Podręcznik akademicki", red. nauk. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa 2021.
4. McQuail D., *Teoria komunikowania masowego*, Warszawa 2007.
5. Mysłakowski Z., *Co to jest talent pedagogiczny?*, [w:] *Osobowość nauczyciela*, red. W. Okoń, Warszawa 1962.
6. W. Okoń, *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1996.
7. Strykowski W., *Kompetencje współczesnego nauczyciela*, Poznań 2005.
8. Sztejnberg A., *Podstawy Komunikacji Społecznej w Edukacji*, Wrocław 2010.
9. Wileczek A., *Język i komunikacja. Wprowadzenie dla pedagogów,* Warszawa 2023.

Źródła internetowe

1. Głuszek K., *Istota komunikacji wspierającej w pracy nauczyciela z uczniem*, [w:] „Skrypty Belfra" nr 14, Wrocław, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dodn.dolnyslask.pl/materialy/skryptybelfra/SkrBNr14a.pdf.
2. *Komunikacja*, https://sjp.pwn.pl/szukaj/Komunikacja.html.
3. Oelszlaeger-Kosturek B., *Modele komunikacji nauczyciela i uczniów w procesie edukacyjnym (na przykładzie edukacji wczesnoszkolnej)*, „Konteksty Pedagogiczne" 2017, nr 1, s. 135-148, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://rebus.us.edu.pl/bitstream/20.500.12128/16686/1/Oelszlaeger_Kosturek_Modele_komunikacji_nauczyciela_i_uczniow.pdf.

4. Rogala A., *Determinanty skuteczności komunikacji wewnętrznej w przedsiębiorstwie* (praca doktorska), Poznań 2013, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.wbc.poznan.pl/Content/272466/Anna_Rogala_doktorat.pdf.
5. Rybicka M., *Komunikacja interpersonalna w pracy nauczyciela*, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://zs.lubawa.pl/wp-content/uploads/2019/04/Komunikacja.pdf.
6. Strykowska-Nowakowska J., *Kompetencje komunikacyjne nauczycieli*, „Studia Edukacyjne" 2017, nr 45, s.311-328, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/77ff81d8-e099-4838-a58d-edaeca868da2/content.